

KARMELDARRAK IRUÑAN

Orain Lareun Urte

Joan dan urtean laureun urte izan dira Iruñan Karmeldegi barri bat sortu zala. Naparroako uri nagusiraino eldu zan, Avilako Teresa andiaren eragiñez, Joan Kurutzekoak Durueloko Karmeldegitxoan ogei urte lenago asi eban bizimodua. Lau urte lenago, 1503n, aurrea artu eutsen Ama Teresaren alabak fraideai, euren ama ilbarritxoan. Oraingoan, 1587n, euren txandeari jatorke fraideai. Ordurako, gizon eta emakume, napartar mordoa sartua da Ama Teresa eta Joan Kurutzekoaren jarraitzailleen artean, eta, orain, euren errialdera dakarre erritik kanpo artu daben bizimodu ori.

Iruñako karmeldarrak igazko urte guztian zear ospatu dabe ain jazoera gogoangarria. Urtean zear illero izan dabe elizkizunen bat edo ospakizunen bat euren laureungarren urtearen gomutagarri. Eta Iruñako egunkarietan agertu izan da, bai, urteurren andiaren eta bera ospatzeko egin izan diran ospakizunen oiartzunik. Eta guztiari gaillurra ipinteko, aurtengo urtarrilean, bigarren domekan, Telebistan millaka ta millakai eskini izan jake azkenengo ospakizuna ikustea, fraideen eleizan, osparik andienean, Iruñako gotzaina, J.M. Zirarda Jauna meza-emoille nagusi eta izlari zala, emon daben Meza Negusi ikusgarria.

Laureun urte joan diranean, Karmeldar arein Euskalerrira lenengoz agertze ori gogoangarria dala esan bearrik ez karmeldar guztientzat eta Iruñar askorentzat. Eta karmeldarren euske-

razko aldizkari onen orrietan zelanbait gogoratzea dagokigu. Esango ditugunak bati baiño geiagori atsegingarri eta jakingarri egingo jakozalakoan, ekin deiogun lumeari eragiten.

Lenengo ta bein, esan daigun karmeldarrak amaseigarren gizaldia baiño askoz lenago agertu zitala Euskalerrira, Karmelmendin sortu izan ziran mendean bertan. Baionan agertzen dira lenengo: 1264n. Auñemendiz onantzako Euskalerrira 1277n Sangotzan ditugu, Naparroako erreinuan. Urrengo gizaldian, Iruñara, erreinuko uri nagusira datoz Joan dan mendera arte, XIX garrenerarte iraungo dabe bertan, eta alde egin bear izan eben arren, *El Carmen* kalearen izenean auren aztarrentxoa itxi deuskue. Karmeldar zarrak esan geinkioe.

Karmeldar barriak Iruñan

Amaseigarren gizaldian karmeldar barriak edo barriztuek datoz, Ama Teresaren eta Joan Kurutzekoaren arnasa barria dakarrenak, moja eta fraide, batzuk eta besteak lenengoz Iruñan oiña ipinten dabela, 1583n mojak eta 1587n fraideak.

Mojak Santa Teresaren laguntzaille andi eta Karmeldar guztien Nagusi zanaren eskutik etorri dira. Aita Grazian da Nagusi orren izena, eta fraideen etorrerak be berau izango eban eragille, andik lau urtera, 1587 Iruñan sartuko diranean.

Aita Grazian Iruñan

Ama Teresaren alabak Iruñera croateko, eurentzat lekua billatu eta atontzeko izan zan Grazianek Iruñera lenengoz egin-go eban joakera. Iruñera baiño lentxoago, moja ta fraideen Nagusi zanez, Naparroako alaba bi moja sartuta daukaz, Sorian, Santa Teresa bere alabakaz Naparroa aldera geien urreratu zan urian, eta Ama Teresa ilbarritxoan, alabai Iruñera bidea urratzeko alegiñetan dabil, eta ara aldatzeko diran mojak izentauta daukazanean, aurrea artu deutse eta 1582ko abenduan Iruñan da. Sermolari ona dalakoa zabal dabil eta joaten zan leku guzti edo geienctan lez, sermoegintzarako erea eskiñi jako. Iruñarrak pozik itxi ditu, atsegiñez entzun deutsoe.

Olan, Aita onek, mojak Iruñan ezarriaz gainera, bere sermoegintza orregaz eta an daukazan adiskide batzuekaz, Aianz eta Kruzat eta beste batzuekaz girorik onena sortu dau fraideai be arako bidea erreztuteko. Batez be, karmeldarretarako irabazi dau Iruñako Karmeldegiko lenengo Nagusi izango zana, Naparroako sendi andienetakoa, Martin Kruzat edo Kruzate Grazianek idazten ebanez. Ain zuzen, ordurako, bakar-bizitza, padar bizitza artuta eukan gizona zan Kruzate au, urte areitan Naparroan indar artzen asita egoan ermitau-bizitza egiten ebenetakoa. Aita Grazianek ez eban lan andirik izan Kruzate au eta besteren bat karmeldarren arterako irabazten.

Iruñako euskal-giroa

Aita Grazianek, bere liburu baten (*Peregrinación de Anastasio*) argibide polita itxi euskun orduan Iruñan zan euskal-giroaz, ain zuzen, ango bere sermoegintzea aitatu euskunean. Orain dala berrogetaka urte, neuk ezarri nebazan aren itzak Aingeru Irigariren eskuetan eta onek Apat-Etxebarne izenpean bere liburu baten argitaratu. (*Una geografía diacrónica del Euskera en Navarra*). Karmel aldizkari onetan oraintxe emoten jako lenengoz sarrera Grazianen autorkuntzari. Euskerara itzulita, ona karmeldar orrek idatzi ebana: «Nik baneroiazan egun batzuk an mojak noz etorriko itxaroten, eta bitarte atan sermoegintzan neragoion, ango jenteen onuratan; orraitio, auxe be jazo yatan orduan: euskal utsak ziran andrak, erderarik ez ekienak, etorri jatazala nire itzak ulertzen ebezala esaten».

Egia esan aldi atako beste autorkuntzarik bada, Iruña inguruko eta Naparroa geieneko euskal-giroa ikusteko. Esaterako, Naparroan, mende atan berean asi da euskal-literatura buru jaso eta bere bizia erakusten: Etxepare bera, Elso eta Amendux lekuko. Are gerotxoago, 1609 eta 1611 urteetan, Antonio Benegas Iruñako gotzain jaunak Altarako Sakramentu Santua ospatzeko eratu zituen bertso-sariketan euskerea ez eban bazterturik itxi gura izan («no es razón que le lengua matriz del Reino quede desfavorecida»). Sariketa atarako bialduriko bertso sarituak argi-

tara be emon zituan.

Gaur badaukagu beste argibiderik be: Martin Kruzate Karmeldar egin zanaren lagunarteko izaniko batek, Joan Undiaokok olerki pilloa idatzi eban euskeraz eta erderaz; tamalez galduak dira gaur. Aita Grazianek esanak beste argitasuntxo bat bere emoten deusku, naiko argigarria: bazala orduan Iruñian euskaldun utsa zan emakumerik. Gizonak baiño emakumeak erdalzaleago agertu jakuzan gizaldi onetarako argigarriago da benetan. Gaurko emakumeentzat ez da eredu txarra.

Karmeldarren bizileku bi Iruñian

Karmeldarrak ez eben Iruñian sartzea uribarrura egin lenengotan; mojak bai, baiña fraideak ez. Arrotxapean edo Larrotxapean izan zan euren lenengo bizilekua. An irauñ eben 1638ra arte. An, Madalena eritxon auzoan izan eben euren etxea, bere ortutxo ta guzti. Ortu au oraintsura arte *Huerta de los Descalzos* izenaz ezagutu izan da. Toki arek siñistekoa da baeukala bere izenik, euskerazkoa gaiñera, ingurutako beste toki batzuk gaur arte gorde daben lez *Barkazio*, *Errotazar* eta abar. Edozelan be, Arrotxapea Iruña barrua baiño euskaldunagoa zala esanez ez dogu alan ez danik esango.

Arrotxapeatik uribarrura aldatzerakoan, fraide apal santu batek izan eban eraginik andiena. Arrotxapeako bizilekua Arga ibaiko urak ezoturiko zelaian egoalako edo, ez ei jaken fraideai osasungarri egin. Gero, an bizitza eragozpen eta oker andikoa egiten ei jaken, uribarrura mojai ta gaiñerako arimai euren laguntza eskintzen sartu bear ebenetarako. Uri itxia zan Iruña, arresi gogorrek estu inguratuta eukena, bere ate eta sartu-urtenetarako ordu estuak eukezana.

Fraide batzuk, arimazaleak, naiago eben arresi-barrura sartu; beste batzuk bakar-zaleagoak, uritik kanpo naiago. Arrotxapea-zaleago ei zan an bertan fraide-soiñekoa 1618n jantzi eta santutzat egoan meزابako fraide bat, Añorbeke semea, Joan Leoz edo fraide izenez Joan de Jesus San Joakin eritxona. Lege andia artu eutsan gogoan osoan betetan eutsan etxe ari. Baiña

bein, bere sarritako otoiz-aldi baten, Jainkoaren onako itzak entzun zituela iruditu jakon: «Arimak nai ditut, arimak». Uri barruan bizirik, uriko ateen eragozpenik barik, arimentzat onik geiago egingo ebela ulertu eban berba orreitan.

Geroencan, baiezko erabakia etorri jake goitik, urira aldatu bear dabela, eta, alan, ara-ona eta joan-etorri batzuen ondorik, 1638n urira aldatuko dira, lenengo, San Nikolas ondora, adiskide batzuk eskiñi deutesen etxe batera, eta, azkenez, 1640n, erosi barri daben etxe barrira, gaurko karmeldarrak daukenera.

Euskal-izeneko kaleartea

Iruñako zoko au, inguruko kalearteagaz batean, orduko euskaldunena zala dirudi. Bertako kaleen izenak alan diñoe. Gaur antxiñako izenetatik bat baiño ez dau gorde: *Santo Andia*, edo Saindu andia, antziñako paper zarretan iñoz *Santo grande* be esaten jake baiña. Or agiri da euskerazko izenak erderazko egiteko oitura edo joera antziña-antziñakoa dala.

Ona orain an galdu izan diran kale-izen batzuk: Urradinda, Zakudinda, Arrias Orantza, Urrea edo (Rúa mayor de Sobranza), Unainodia (Unainandia be bai). Arrias Oranza gaurko San Lorenzo kalearen zati bat zala dirudi. Urradinda edo ta Zakudinda, barriz, fraideen etxeak, eta eleizeak, leku geiago artu ala, janda itxi zituen, antza. Urrea, Sobranza eta Unainandia kaleak be ez dabe aztarrenik ez ordezkorik itxi.

Baiña kalearte oni euskal-usain garbiena Iruñako nekazarien auzoa izateak emoten eutson. Eurena zan alboko arresiari deutsalala cuken Geixoetxea (Hospital de los Labradores edo de la Virgen de la O). Eta kalearte atan euken euren kofradiak euskerazko izen garbia eroian: *Langinobrari* (erderatuta Cofradia de los Trabajadores).

Karmeldarrak 1604 an sartu ziranean, eta geroago, luzarotxoan, antza, euskal izenok bizi-bizirik zirauen eta alan gorde izan dira fraideen artxiboan dagozan paper zar eta kale-irudietan.

Kale izen orreitsateko. Beste Iruñako kale baten izenean, San Nikolas eleizatik ur da gaur antziñako izen zar au: *Lindatxi-
kia kalean* (Inda txikia, erderazko La artikulua aurreti dauala). Gaskoinduta edo, paper zar batzuk Rua Petita esaten deutsoe, euskal-izenak erderaturik emoteko oiturari jarraiturik. *Inda* daukagu Artaxonako kale baten izenean be: Barrendinda (Barrendi Inda) beerengo kalea edo Barrendiko kalea esateko. (Bilboko *Barrenkale* kale izenaren antzera).

Joan Anaiaren izena Euskal-folklorean

Joan Beltran Leoz zan fraide onen bataioko izena, Joan de Jesus San Joakin fraidetxean. Len ikusi dogu esku andia izan ebala Arrotxapeatik uribarrura aldatzeko erabagian. Añorbeko semea zan, etxe naiko zabaleko semea, Azpilikuetatarren odolekoa, Frantzisko Xabierren odolekoa, alde batetik. Euskaldun garbi jatorra. Beronen bizitza idatzi eban idazle erdaldunak urte bi egin bakoa zala igaro eban estualdi baten berak esaniko euskal berba bat gogoratu euskun: «Mamua, mamua». Berba au esanaz joan ei zan ordu atan amaren besoetara.

Ogeta zortzi urte zituela (1590n jaioa da), 1618n artu eban karmeldarren soñiekoa Arrotxapean, eta andik urira aldatu ziran ezkeru, nagusiak ez eben iñoiz beste iñora aldatu. Baiña andik eskean edo beste zeregin batzuetarako bialduta, Naparroa guztia eta Gipuzkoa aratu zituela eta Araba aldera eta Bilboraiño be eldu zala badakigu.

Leku askotan egin zan oso ezaguna. Nonai egiten eutsoen abegi ona eta nonai santu izena irabazi eban, mirari, zeruko argitasun eta igarketa asko ezarten eutsoezala. Otoitz andiko fraidea, apala, guztien serbitzaria, alai, berbeta gozokoa, xalo, eta amarrubakoa, jende xegaz atsegiña bazan andienakaz bardin jarduteko bape bildurrik ez eukana. Ondo ikusi eban, Felipe IV erregeak, 1660n Donostian izan zanean, onen aurrera agertu bearra izan eban, Nagusiaren aginduz. Eta erregeak argi autortu eban ez ebala ikusi alango fraide ain atsegiñik eta bildurbakorik, eta Madrilerakoan beragaz eroan gura izan eban lagun, fraidearen berbeta lau gozoa entzutearren.

Ez da gure asmoa fraide ospetsu baizen apal onen bizitza guztiko barri emotea. Baiña gure folklorean itxi dauan aztarren jakingarri bat ez dogu emen aitatu barik itxi nai. Aita Donostiak emon eban Altsasun entzuniko euskal-kanta baten barri, Naparroako erri orretan jazoriko mirari bat eta gure Frai Joan onen izena aitutzen dituana, ain zuzen.

Erri orretan gure fraidea oso maite eben senar-emazte bik urte biko semetxoa, fraidearen gogoa egitearren Joakin izena ipiñi eutsoena, geixoak gogor artuta, ilteko arrisku andian ei euken. Jakin dabe zorionez fraidea errian dala, eta eurenera deitu deutsoe, edo auzoko barzuk eroan dabe. Eta arako bidean dala il egin ei da umea, edo beintzat iltzat dauke. Fraideak, ara eldu danean, gurasoak illeta utsean aurkitu ditu, Fraideak guraso areik poztu egin gurez badiñotse: «Ez, ez, ume au ez dago illik». Errian bazan ermitarxo bat Santo Kristorena, Joan anaiak aspalditxoan erriari apaindu eragiñikoa, eta etxeko eta auzokoai agindu deutsoe: «Eroaizue ume au ermitara ango Santo Kristoren aurrera; goazen guztiok bertara» Badoa eta badoaz guztiak ermitara, eta fraideak guztiai otoitz egiteko esanez, umea Kristoren aurrean ipiñi eta belauniko otoitzalditxoa egin dau. Alango baten umea besoetan artu, sakeletik sagar bat atera (bidean jateko eroiana, antza), eta ermita barruan txirrindolaka jaurti dau, umeari esanez «Ala, Joakintxo, bizkortu adi, oa arin-arin eta sagar ori ekarri dak. Eta orra non iltzat egoan umea, iñoz gatxik izan ezpaleu lez, sagarraren bila arin doan eta fraideari ekarri deutsan, eta fraideak umeari emon, jateko esanez. Ikusleak «MIRARIA, MIRARIA» oi u egiten eben bitartean, fraideak apal apalik eta lailau diñotse: «Ez neutsuen esan ume au ez egoala illik? Santo Kristo oni deboziño andiagoo izan eta Joakin eta Ana Santuak geiago maitatzen ikasi dagizuen jazo da au».

Orra Aita Donostik argitaraturiko kopla zarrak gogoratzen deuskuen Joan Anaiaren bizitzako jazoera (Ikusi RIEV, 1928, 319-329 orrietan). Sei bertsoetako kantua da. Emen bi bakarrik jasoko ditugu:

Juan frai santuak bota izan zuen
sagarra ermita barrena;
Joakin San Roman bizturik
lasterka joan zan argana.
San Joakin eta Santa Ana dira
Birjinarentzat aita ta ama;
guk ere eduki dezagun
deboziua aingana.

Olangoxe aztarrenak itxi zituen Anai santu onek Naparroako erri askotan, bazterrak olangoxe egitez eta gomutaz beteaz, eta San Joakin eta Santa Anaren alderako oneraspena zabalduz. Ez da arritzekoa, santu izen andia itxi badau ainbat lekutan. Bera il eta amabost urte geroago bere bizitzako gauza arrigarriak liburu batek zabaldu zituen, bera ezagutu eben lekuko asko bizi zirala. Andik artu zituen Aita Donostik Altsasuko kantua argitzeko barriak. Gazte eldua zala Iruñan fraidetu zan onek Iruñako Karmeldegian amaitu zituen bere egunak, 1669 garreneko urtean, irurogeta emeretzti urte zituala. Berak egiñiko Joakin eta Ana Santuen alderako zabalkundeak bete dau Naparroa ainbeste Joakin izenez. Eta Karmeldarren Euskalerriko Barrutiak San Joakin izena daroa.

Iruñako Karmeldegiairen Laugarren mendeurrena ospatu dancan, euskal-jator eta fraide santu onen gomuta egitea eta len esanez gaiñera gure euskal-kantutegian itxi dauan aztarren politaren barri KARMEL aldizkari onen orrietara ekartea, zuzen eta egoki zalakoan gelditzen gara.

Lino Akesolo